‘महारानी बिज्यालक्ष्मी’ बाखंम्येया ऐतिहासिक विश्लेषण

- रवि शाक्य

नेपालभाषा साहित्यय् काव्य विधा तस्सकं पुलां जू । न्हापा न्हापा मनूतयसं थीथी घटना, परिस्थिति, दृष्य आदिं पिज्वःगु खँयात म्येया रुपय् हालाः न्यंकल । उकथं हालाः न्यंकीगु म्ये मध्येय् छगू किसिमया म्ये बाखंम्ये खः । थुकिया विशेषता हे न्हापा जुयावंगु खँ म्ये हालाः बाखं थें कनेगु खः । दुःखसुखया बाखं, ऐतिहासिक घटना, न्यँकँ बाखं, उपास्य देवदेवीया गुण व लीलावतारया बाखं थें कनेगु खः । बाखंम्ये पाश्चात्य साहित्यया Ballad नाप लगभग ज्वःलाः । बाखंम्ये काव्य जूगुलिं शास्त्रीय राग ताल वा लोकलसय् आधारित यानाः हालेछिंक दय्कातइ । सर्वसाधारणया अभिव्यक्तिकथं पिदंगु बाखंम्येय् उगु ईया सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक व असन्तोष विद्रोहया सः नं थ्वयाच्वंगु दु ।

करुण रस प्रधानगु ‘महारानी बिज्यालक्ष्मी’ शीर्षकया बाखंम्ये छपु ऐतिहासिक बाखंम्ये खः । जुजु रणबहादुर शाह (राज्यकाल विसं १८३४-१८५५)या हत्या जुइधुंकाः महारानी विज्यालक्ष्मी सती वंगु घटनाय् आधारित यानाः थुगु म्ये चिनातःगु खः । म्ये च्वमिया नां व च्वःगु तिथिमिति न्ह्यथनातःगु मदु । थ्व म्येया ऐतिहासिक महत्व व काव्यात्मक सौन्दर्यं प्रभावित जुयाः थ्व हे म्येया लिधँसाय् खण्डकाव्य **राजेश्वरी** (१०९८) च्वःगु दु । बाखंम्येया सारांश थुकथं दु -

जुजु रणबहादुर शाहं महारानी विज्यालक्ष्मीयात हेलम्बुइ पितिनाछ्वल । तुंबाचाय् लः त्वनाः, तपरी नयाः प्रजां दय्काब्यूगु चौघराय् च्वनाः दुःखसुखं जीवन हनाच्वन । अज्याःगु अवस्थाय् स्वामी जुजु मन्त, सती बिज्याय्माल धकाः खबर थ्यंकवल । महारानी सती वनेत यँ देशय् लिहांवल । सक्वय् थ्यंकाः वज्रयोगिनीयात लुँयागु छलिकथि[1] छाल । वज्रयोगिनी द्यःथाय् बाजं थाकल । सक्वया पंच प्रमाण हरिवीरसिं प्रधानया छेँय् सम्मानपूर्वक पाहां यानातल । अनं लिहांवयाः चांगुनारायणयात दायना शंख[2] छाल । अनं गुह्येश्वरीइ लुँया छत्र, पशुपतिइ लुँया च्वाम्वः छाल । भाःतयात स्वचाः चाःहुलाः पालि भ्वःपुल । अनं वयाः जयवागेश्वरीयात लुँया भुइ तयाः तायो देछाल । अले यँ देशय् दुहांवयाः काय् गीर्वाणयुद्ध व म्ह्याय् लानिथकुंया ख्वाः छकः स्वय्गु इच्छा यात । तर ध्वाखापतिं तयातःपिं चपरासीतय्सं हुकुम मदु धकाः दुतमछ्वः ।[3] महारानी नुगः दायाः ख्वल । जुजु व प्रजायात आशिका वचन ल्हानाःलि महारानी सिँपँय् थहांवनाः सती वन । थ्व दृष्य खनाः अनच्वंपिं प्रजागण सकलें ख्वल ।

(कसाः; ११०३: ७८-८०)

थ्व म्येया साहित्यिक विश्लेषण डा. जनकलाल वैद्यं यानादीगु दु (११२२; २७३-७५) । थुगु च्वसुइ नेपाःया इतिहासलिसे बाखंम्येय् च्वयातःगु खँ गुलित ज्वःलाः, थ्व म्येया विश्वसनीयता गुलित दु धकाः तुलनात्मक अध्ययन याय्गु जुइ ।

महारानी विज्यालक्ष्मी

रणबहादुर शाहया तःम्हमछि रानीपिं दु । महारानी विज्यालक्ष्मी धैम्ह रणबहादुर शाहया तःधिकःम्ह कलाः खः । मेपिं रानीपिं सुवर्णप्रभा, कान्तिवती, चन्द्रावती व ललितत्रिपुरासुन्दरी खः । स्वयम्भूइ छम्ह मिसालिसे नमस्कार यानाच्वंगु मुद्राय् रणबहादुर शाहया मूर्ति दु । उगु मूर्तिया पादपीठय् ‘श्री ३ रणबहादुर शाह महारानि जोगमाया’ धकाः अभिलेख कियातःगु दु (शाक्य; १०९८ः २६२) । थुम्ह जोगमायाया बारे मेगु खँ सीमदुनि । विज्यालक्ष्मी गुल्मीया राजा शिवसिंहया छय् खः (आचार्य; १०८५ः ९२) । वया धात्थेंया नां विद्यालक्ष्मी खः ।[4] घिमिरेयाकथं विद्यालक्ष्मीयात विद्यावती नं धाय्गु याः (१०९८; ४१) । तर सुन्दरानन्दं थाय्थासय् **राज्यलक्ष्मी** धकाः च्वयातःगु दु (वज्राचार्य; १०८२ः १६६,१६८) । विद्यालक्ष्मीया जन्म शक संवत् १७०४ (वि.सं. १८३९) माघ कृष्ण दुतियाखुन्हु जूगु खः (पन्त; ११०५ः २७) । रणबहादुर शाहलिसे वया इहिपा वि.सं. १८४६ सालय् जूगु खः (नेपाली; १०८३ः २३-२४, भण्डारी; ११०९ः३८८) । इहिपा जुइधुंकाः **राजराजेश्वरी** नामं प्रख्यात जूगु खः (शर्मा; १०९६ः २४७) ।[5] तर लायण्डनं ललितत्रिपुरासुन्दरीयात रणबहादुर शाहया तःधिकःम्ह कलाः धयातःगु (1096; 72) पाय्छि मजू । अझ लीनहार्ड दकले चीधिकःम्ह रखौटी (Youngest Concubine) धयातःगु (1094; 230) तःधंगु गल्ती खः ।

राजराजेश्वरीदेवीया थःगु नां अंकित सुकी मुद्रा नं पिदंगु दु गुकी शसं १७१६ (नेसं ९१४) अंकित यानातःगु दु (जोशी; ११०५ः १०५) ।

राजराजेश्वरीदेवीया हेलम्बु निर्वासन

मिश्र ब्राम्हणया म्ह्याय् कान्तिवतीलिसे रणबहादुर शाहया इहिपा जुयाः गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाह जन्म जुल । गीर्वाणयुद्धयात सत्ता लःल्हानाः सन्यास ग्रहण यानाः स्वामी निर्गुणानन्द वा निर्वाणानन्द जुयाः ग्वलय् च्वंवन । गीर्वाणयुद्धया नायब जुयाः

---

१) जुजुपिं सवारी जुइबले चोपदारं न्ह्यःने ज्वनावनीगु राजचिन्ह । थ्व स्वयां न्ह्यः नं वज्रयोगिनीयात विसं १८५६ मार्ग शुक्ल दशमी शुक्रवार तोरण सहितया लुँया ध्वाखा दय्काः देछाःगु खः (वज्राचार्य व श्रेष्ठ; ११००ः ३०६-८) ।

२) जवय् म्हुतु दुगु दुर्लभ अमूल्यगु मंगलकारी शंख

३) लीनहार्डजुं महारानीं अर्दलीतय्त ध्वाखापत्तिं तैनाथ यानाः सुयात नं देय्दुने दुतछ्वय् दइमखुगु आदेश बिल धकाः अनुवाद यानादीगु (1094: 232) पाय्छि मजू ।

४) नेपालभाषाय् ‘द’ आखः हिलाः ‘ज’ जुइगु नियम दु । गथेकि - पर्दा > पर्जा, विद्याधरी > विज्यासः । घिमिरेजुं नं नेपालभाषाया मूलपाठ बियादीबले ‘बिज्ज्यालक्ष्मी’ धयातःगु (१०९८; ५७)दुसा नेपाली अनुवादय् ‘विद्यालक्ष्मी’ हे च्वयादीगु दु (१०९८; ५८) ।

५) थनं क्वय् महारानी विज्यालक्ष्मीयात राजराजेश्वरीदेवी धकाः उल्लेख याय्गु जुइ ।

राजराजेश्वरीदेवीं शासन न्ह्याकल । कान्तिवती सीधुंकाः रणबहादुर शाह वँय् थें जुल । द्यःया मूर्ति, देगःत स्यंकल, अमानवीय ज्यात यानाजुल । शासन व्यवस्थाय् तप्यंक हस्तक्षेप यानाहल । राज्यत्याग यायधुंकूम्हेस्यां हाकनं हस्तक्षेप यानाहःगुलिं दामोदर पाण्डे लगायतया भारदारतयसं वयात बनारसय् पितिनाछ्वल । राजराजेश्वरी नं भाःतनाप बनारसय् वन । अनुकुल वातावरण स्वयाः राजराजेश्वरी येँय् वयाः हाकनं गीर्वाणयुद्धया नायब जुल, दामोदर पाण्डेयात मूल काजी दय्कल । दक्व प्रबन्ध मिलेयानाः रणबहादुर शाह नं बनारसं लिहांवल । थःत पित्युंम्ह दामोदर पाण्डेयात हे मूल काजी दय्कातःगु खनाः अतिकं तंचाल । राजराजेश्वरीयात येँ स्वयां १२ माइल उत्तरय् सिन्धुपाल्चोक जिल्लाया हेलम्बु गामय् निर्वासित यानाछ्वल । पितिने न्ह्यः न्हापां राजराजेश्वरीयात हनुमानध्वाखा राजदरवारं हयाः नारायणहितिया छखा छेँय् रणवीरसिंह बस्नेतया रेखदेखय् तल, अनंलि १००म्ह सिपाहीतयसं निगरानी यानाः हेलम्बुइ छ्वःगु खः (आचार्य; १०८५ः १२१) । गुलिं इतिहासकारतयसं रणबहादुर शाहया निरंकुश व्यवहार व स्त्रीलम्पट चरित्र खनाः दिक्क चायाः थः हे हेलम्बुइ च्वंवंगु धकाः च्वयातःगु दु (भण्डारी; ११०९ः ३९८) । तर दामोदर पाण्डेयात मूल काजी दय्कूगुलिं हे हेलम्बुइ पितिनाछ्वःगु तर्क अप्वः विश्वसनीय जू ।

उबले नेपाली मिसापिंत ल्हासाय् छ्वयगुली बन्देज तयातःगु खः, बनेज्याया लागि ल्हासा वनीपिं नेपाःमिपिं सुनां हे कलाः ब्वनायंकेमदु (नेपाल; ११०३ः २०६) । तर मिसापिंत छुं तःधंगु अपराधया सजाँय बीमाल धाःसा ल्हासाय् पितिनाछ्वइगु खः । बहादुर शाहया खँ न्यनाः राजेन्द्रलक्ष्मीयात विष नकेगु षड्यन्त्र याःगु अभियोगय् दण्ड बीत तनहुँकोटे मिसा मथुरायात ल्हासाय् पितिनाछ्वःगु खः (नेपाली; १०८३ः ११३) । तर राजराजेश्वरीदेवीयात सँदेशय् ला मखु, बरु सँय्तय्गु हे गां हेलम्बुइ निर्वासित यात । बनारसं नेपाः लिहांवःबले रणबहादुर शाहया लँ पनेगु ज्या याःगु अभियोगय् पानकुमारी नांया मिसायात नं गधा गय्काः हेलम्बुइ पितिनाछ्वःगु खः (वज्राचार्य; १०८२ः ४५, १८६) । भीमसेन थापाया आत्महत्या धुंकाः जेठी व माहिली मुखिनीपिंत नं बलजफ्तीं हेलम्बुइ पित्युंगु खः (नेपाल देशको इतिहास; १०९३ः ६) ।

रणबहादुर शाहया हत्या व राजराजेश्वरीदेवी सती वंगु

रणबहादुर शाहया हत्या वया हे चिरिमांपाखें दुम्ह किजा शेरबहादुर शाहं याःगु खः । अंग्रेजतलिसे जूगु सन्धिपत्र व अंग्रेजतय्त व्यापार याय्त अख्तियारी ब्यूगु विषयस छलफल याय्त काजी त्रिभुवन खवासया छेँय् च्वंगु कचहरीइ उगु हत्या जूगु खः । हत्या जूगु दिं विसं १८६३ वैशाख वदि ७ शनिवार खः (Regmi; 1095: 162) ।[६] थ्व हत्याकाण्ड भीमसेन थापाया थः शत्रुतय्त समाप्त याय्गु लागि सुवर्ण मौका साबित जुल । थः शत्रुपिं विदुर शाह, त्रिभुवन खवास, नरसिंह गुरुङ्ग, शेरबहादुर शाह, पाल्पाया जुजु पृथ्वीपाल सेनया परिवार दक्वसित ज्वनाः सकसिगु सम्पत्ति जफत यानाः ७७म्हेसित स्यानाछ्वल (आचार्य; १०८५ः १२६, Regmi; 1095: 170) । थः शक्तिशाली जुइगु लँय् पंगः वइगु तायकाः राजराजेश्वरीदेवीयात नं सती छ्वय्गु ग्वसाः ग्वल । हेलम्बुइ निर्वासित जीवन हनाच्वंम्ह महारानीयात येँय् हल । पशुपतिया न्हवंघाट (आर्यघाट)य् राजराजेश्वरीदेवी रणबहादुर शाहया सीम्हलिसे सती वन ।

हेलम्बुं ग्वःन्हु बिकाः येँय् थ्यन धैगु खँय् थीथी तथ्यत पिहांवयाच्वंगु दु । सुन्दरानन्दं हेलम्बुं ७न्हुं येँय् थ्यन धकाः च्वयातःगु दु (वज्राचार्य; १०८२ः १९४,१९५) । रेग्मीं ८न्हु लिपा येँय् थ्यंगु धयातःगु दु (1095: 170) । छगू टिपोटय् ९न्हु लिपा येँय् थ्यंगु खँ च्वयातःगु दु (वज्राचार्य; १०८२ः २९१) । थुगु दिनयात अप्वःस्यां पाय्छि नालातःगु दु । तर सती वंगुया तिथिमिति बारे विवाद खनेमदु । कपर्दार भोटु पाँडें विसं १८६३ आश्विन शुक्ल १३खुन्हु पशुपतिइ रणबहादुर शाहया सालिक स्थापना यानातःगुली राजराजेश्वरीदेवी सती वंगु तिथिमिति हे बियातःगु दु ।

वर्षे वन्हिरसैर्गजेन्द्रधरणीसंख्यामिते माधवे
मासे देवगुरौ षडाननतिथौ पक्षे सिते सत्वरं ।
साध्वी शंभुसरित्तटे रणबहादूरेण भर्त्रा समं
त्यक्त्वा देहमगाद् गिरीशपवीं श्रीराजराजेश्वरी ॥

(वज्राचार्य व श्रेष्ठ; ११००: ४३०)

(विसं १८६३ वैशाख शुक्ल षष्ठी वृहस्पतिबार बागमतीया सिथय् पतिव्रता श्रीराजराजेश्वरीदेवी पति रणबहादुर शाहलिसे सती वन, याकनं शिवपदय् थ्यन ।)

राजराजेश्वरीलिसे मेपिं १४म्ह सुसारेपिं नं सती वन । थ्वयां १५न्हु लिपा काशीया भित्रिनी छम्ह नं सती वन । थुकथं रणबहादुर शाहया हत्याकाण्ड लिपा सती वंपिं १६म्ह व भीमसेन थापां स्याःपिं ७७म्ह यानाः मुक्कं ९३म्हेस्या ज्यान वन (आचार्य; १०८५ः १२५-२६, नेपाल; १११५ः ६४) ।

थ्व सती सहमरण सती खः वा अनुमरण सती खः धैगु खँय् विवाद दु । सीम्ह भाःतया सीम्हलिसे छ्वयाः देहत्याग याय्गुयात सहमरण सती धाइसा भाःत गनं तापाक्क वा परदेशय् सितकि व नापं सती वनेमखनीगु परिस्थिति वइबले भाःतया प्रतिनिधित्व याइगु छुं चिं- लाकां, लं वा जातः ज्वनाः सती वनेगुयात अनुमरण सती धाइ । सुन्दरानन्दं राजराजेश्वरीयात अनुमरण सती वंगु धकाः च्वयातःगु दु (वज्राचार्य; १०८२ः १९४) । थौंकन्हय् बेलायतय् थ्यनेधुंकूगु छगू पत्रय् नं रणबहादुर शाहया अन्तिम संस्कार याःबले सती वंपिं सुं मदु, राजराजेश्वरी व मेपिं मिस्त लिपातिनि सती वंगु धकाः च्वयातःगु दु (नेपाल; १११५ः ९४) । तर थ्व बाखंम्येय् पशुपतिइ थ्यंकाः मदुम्ह भाःत रणबहादुर शाहया दर्शन यानाः स्वचाः चाःहुलाः पालि भ्वःपुयाः सती वंगु खँ न्ह्यथनाः

---

६) नेपाली (१०८३ः ७३) व भण्डारीं (११०९ः ४००) रणबहादुर शाहया हत्या विसं १८६३ वैशाख शुदि ६ धकाः बियातःगु पाय्छि मजू । क्वय् राजराजेश्वरीदेवी सती वंगुया चर्चा स्वयादिसँ । विक्रम संवत् पूर्णिमान्तकथं गणना याइगुलिं न्हापां कृष्णपक्ष वइ, अलेतिनि शुक्लपक्ष वइ । पन्तजुं न्ह्यब्वयादीगु टिपोटय् रणबहादुर शाहया हत्या जूगु दिं धकाः शसं १७२८ (विसं १८६३) वैशाख शुक्ल ६ बियातःगु दु (११०५ः २५) । तर थ्व मिति राजराजेश्वरीदेवी सती वंगुया खः, रणबहादुर शाहया हत्या जूगुया मखु । टिपोट याःम्हेसिया ल्वाकःबुकः जूगुलिं थथे जूगु खय्माः ।

सहमरण सती वंगु धकाः स्पष्ट यानातःगु दु (कसाः; ११०३ः ७९) । च्वय् उल्लेख जूगु राजराजेश्वरीदेवी सती वंगु अभिलेखय् नं रणबहादुर शाहलिसे सती वन धकाः च्वयातःगुलिं सहमरण सती वंगु खँयात हे पुष्टि याःगु दु ।

राजराजेश्वरी गुगु थासय् सती वंगु खः धैगु खँय् नं निगू मत दु । बाबुराम आचार्य रणबहादुर शाहया लाश जक पशुपति आर्यघाटय् छ्वयकूगु तर राजराजेश्वरी साली नदीइ सती वंगु धकाः च्वयादीगु दु (१०८५ः १२५-२६) । सुन्दरानन्दं सती वंगु थाय् आर्यघाट हे धकाः च्वयातःगु दु (वज्राचार्य; १०८२ः १९४) । च्वय् उल्लेख जूगु राजराजेश्वरी सती वंगु अभिलेखय् वागमती सिथय् सती वंगु धकाः पशुपतिइ च्वंगु आर्यघाटयात हे धयातःगु खः । बाखंम्येय् न्ह्यथनातःगु खँ अभिलेखपाखें नं पुष्टि जूगु दु ।

सती वनेन्ह्यः सती वनीपिं मिसातय्सं थःगु सम्पत्ति द्यःपिंत छायावनेगु परम्परा दु । विसं १८६१स जहरसिं खत्रीया कलाः ईश्वरीं थःगु ढाल, तरवार, धनु आदि हातहतियारनिसें कयाः थलबल, ताःफ्वः व यं (चर्खा)तकं पशुपतिनाथयात छायाः सती वंगु खः (वज्राचार्य व श्रेष्ठ; ११००ः ३८७) । राजराजेश्वरीं नं हेलम्बुं येँय् लिहांवयगु भ्वलय् लँय् लाःगु प्रमुख देवस्थलय् थीथी वस्तुत छायावःगु खः । उकी मध्येय् जयवागेश्वरी द्यःयात लुँया भुइ तयाः तायो छाःगु वर्णन थुगु बाखंम्येय् यानातःगु दु । बाखंम्येय् वर्णन यानातःथें हे जयवागीश्वरीया तिसाया धलखय् राजराजेश्वरीदेवीं छाःगु तिसाया उल्लेख जुयाच्वंगु दु (श्रेष्ठ; ११२७ः १५) । म्येय् न्ह्यथनातःगु खँ अभिलेखपाखें नं प्रमाणित जूगु थ्व बाखंम्येया तःधंगु विशेषता खः ।

गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाह व मैजु लानिथकुं

बाखंम्येय् राजराजेश्वरीया काय्कथं गीर्वाणयुद्धयात न्ह्यब्वयातःगु दु । तर गीर्वाणयुद्ध राजराजेश्वरीया काय् मखु । रणबहादुर शाहया ब्रम्हुनी कलाः कान्तिवतीपाखें गीर्वाणयुद्धया जन्म जूगु खः । खला रणबहादुर शाहया तःधिकःम्ह काय् रणोद्योत शाह खः । तर व दासीपुत्र जूगुलिं (Hamilton; 1091: 251) वयात जुजु मयात । कान्तिवतीयात इहिपा याय्त वयापाखें दुम्ह काय्यात हे जुजु याय् धकाः रणबहादुर शाहं वचन ब्यूगुलिं गीर्वाणयुद्ध जुजु जुइखंगु खः । रणबहादुर शाहं गीर्वाणयुद्धया पलेसा दलमर्दन शाहया काय् जुजु जुइन धकाः ग्यानाः कंस्वां (cactus)या ति मिखाय् तयाः वयात कां यानाब्यूगु खः (Oldfield; 1094: 284) । विसं १८५५ फागुन शुदि २खुन्हु रणबहादुर शाहं गीर्वाणयुद्धयात राजगद्दी लःल्हाःबलेया ताम्रपत्रय् 'श्री कान्छा रानीतिरका पुत्र' धयातःगु दु (नेपाली; १०८३ः १२३) । गीर्वाणयुद्ध थःम्हेस्यां हे च्वःगु 'सत्कर्मरत्नावली' सफुती थःत कान्तिवती व रणबहादुर शाहया काय् धयातःगु दु (योगी नरहरिनाथ; १०७५ः ६६-६७) । कान्तिवतीया मृत्युलिपा गीर्वाणयुद्धयात राजराजेश्वरीदेवीं थः काय् थें यानाः लहिनातःगु खः । उकिं बाखंम्येया रचनाकारं गीर्वाणयुद्धयात राजराजेश्वरीदेवीया काय् धकाः उल्लेख यानातःगु खः ।

यक्व इतिहासकारतय्सं राजराजेश्वरीदेवीया सुं हे सन्तान मदु धकाः च्वयातःगु दु (नेपाली; १०८३ः २४, भण्डारी; ११०९ः ३८८, शर्मा; १०९६ः २४७, Oldfield; 1094: 284, Hamilton; 1091: 251) । तर वास्तविकता अथे मखु । राजराजेश्वरीदेवीया काय्मचा जक मदु, तर म्ह्याय् छम्ह दु । बाखंम्येय् उम्ह म्ह्याय्या नां मैजु लानिथकुं धकाः बियातःगु दु । तर थ्व नामय् नेवाःपहः खनेदुगुलिं वया धात्थेंया नां खइमखु । बाखंम्येया रचनाकारं हे थ्व नां छुनाब्यूगु खय्माः । रणबहादुर शाहया निम्ह म्ह्याय्या नां प्रकाशय् वःगु दु । उकी मध्येय् न्हापांगु नां **तेजलक्ष्मी** खः । वया इहिपा रामनगरया जमीन्दार राजा तेजप्रताप सेननाप जूगु खः (Regmi; 1101: 146) । रणबहादुर शाहया मेम्ह म्ह्याय्कथं **विलासवती**या नां वयाच्वंगु दु । रणबहादुर शाहया म्ह्याय् व गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहया तता विलासवतीं विसं १८७१ माघ शुदि ११खुन्हु पशुपतिनाथयात वहःया तोरण समेतया ध्वाखा दय्काः देछाःगु धकाः अभिलेख तयातःगु दु (वज्राचार्य व श्रेष्ठ; ११००ः ५८२) । तर थुपिं निम्ह मध्येय् गुम्ह राजराजेश्वरीदेवीया म्ह्याय् खः धकाः सीकेमफुनि ।

भीमसेन थापा

महारानी राजराजेश्वरीदेवीयात हेलम्बुं येँय् हयाः सती छ्वयत् बाध्य याःम्ह भीमसेन थापा खः । थः प्रतिद्वन्दीतय्त चीकाः सत्ताय् कब्जा याय्त महारानीयात सती छ्वयाः न्ह्याबलेंया लागि लँय् च्वंगु पंगः चीकाछ्वःगु खः । रणबहादुर शाहया मेपिं रानीपिंत सती मछ्वःसे राजराजेश्वरीदेवीयात जक सती छ्वःगुलिं थ्व खँ स्पष्ट जू । सिँपँय् थहांवनेधुंकाः महारानीं **काजी धाय भीमसेन थापा मन्त्री धाय भीमसेन थापा अकालन छता सियमाल रे** धाय्कातःगुलिं भीमसेन थापाया कारणं हे सती वनेमाःगु यच्चुक सीदु । अनेक जालझेल यानाः सर्वशक्तिमान जूम्ह भीमसेन थापाया नं विभत्स रुपं पतन जुल । युवराज देवेन्द्रयात विष नकूगु अभियोगय् जेलय् लाःबले थःथम्हं गःकियाः आत्महत्या याय्माल । वया लाशयात दाहसंस्कार तकं मयाःसे खुसि सिथय् गिद्ध व ध्वंतय्त नकेत वांछ्वयाबिल (Oldfield; 1094: 316) ।

थ्व बाखंम्येय् च्वमिया नां न्ह्यथनातःगु मदु । थ्व म्येया अज्ञात च्वमि अतिकं प्रतिभाशालीम्ह व्यक्तित्व धकाः च्वमछाःसें मगाः । साहित्यिक रुपं च्वन्ह्याःगु जक मखु, ऐतिहासिक रुपं नं प्रामाणिक जुइक म्ये चिनेफुगु च्वमिया तःधंगु सफलता खः । म्ये च्वःगु तिथिमिति न्ह्यथनामतःसां नेसं ९२६ (विसं १८६३) धुंकाःतिनि च्वःगु खः धकाः क्वःछिनाः धाय्फु । थ्व बाखंम्येयात शाहकालीन नेपालभाषा साहित्यया उत्कृष्ट नमूनाकथं काय्फु ।

लिधँसा

आचार्य, बाबुराम, १०८५, *नेपालको संक्षिप्त वृतान्त (खण्ड १)*। काठमाडौं : प्रमोद शम्शेर व नीरविक्रम 'प्यासी' (विसं २०२२) ।

कसाः, प्रेमबहादुर (सं.), ११०३, *बाखं-म्ये*। स्वंगूगु संस्करण । येँ : च्वसापासा । न्हापां पिदंगु नेसं १०८३ ।

घिमिरे, माधवप्रसाद, १०९८, *राजेश्वरी (पापिनी आमा सहित)*। स्वंगूगु संस्करण । ललितपुर : साझा प्रकाशन (विसं २०३५) । न्हापां पिदंगु विसं २०१७ ।

जोशी, सत्यमोहन, ११०५, *नेपाली राष्ट्रिय मुद्रा*। निगूगु संस्करण। ललितपुर : साझा प्रकाशन (विसं २०४२)। न्हापां पिदंगु विसं २०१७।

नेपाली, चित्तरञ्जन, १०८३, *श्री ५ रणबहादुर शाह (व्यक्तित्व र शासनकाल)*। काठमाडौं : मेरी राजभण्डारी (विसं २०२०)।

नेपाल देशको इतिहास (क्रमागत), १०९३, *प्राचीन नेपाल* : २५ (विसं २०३० कार्तिक) : १-२०।

नेपाल, ज्ञानमणि, ११०३, *नेपाल निरुक्त*। काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान (विसं २०४०)।

नेपाल, ज्ञानमणि, १११५, *नेपालको महाभारत (भण्डारखाल आदि पर्वसंग्रह)*। निगूगु संस्करण। ललितपुर : साझा प्रकाशन (विसं २०५२)। न्हापां पिदंगु विसं २०५०।

पन्त, महेशराज, ११०५, टिप्पणको पुस्तक। *पूर्णिमा* : ६४ (विसं २०४१ चैत्र) : १२-३३।

भण्डारी, ढुण्डिराज, ११०९, *नेपालको उद्‌भव तथा विकासको विश्लेषणात्मक इतिहास*। काठमाडौं : प्रकाश प्रकाशन (विसं २०४६)

योगी नरहरिनाथ, १०७५, काठमाडौं हनुमानढोका रणबहादुर साहको ठूलो घण्टा। *इतिहास प्रकाश* : १ (विसं २०१२) :६४-६७।

वज्राचार्य, धनवज्र (सं.), १०८२, *पण्डित सुन्दरानन्दविरचित त्रिरत्न-सौन्दर्य-गाथा*। काठमाडौं : नेपाल-सांस्कृतिक-परिषद (विसं २०१९)।

वज्राचार्य, धनवज्र व टेकबहादुर श्रेष्ठ, ११००, *शाहकालका अभिलेख (पहिलो भाग)*। काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र (विसं २०३७)।

वैद्य, जनकलाल, ११२२, *नेपालभाषा प्राचीन काव्य सिर्जना*। यँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।

शर्मा, बालचन्द्र, १०९६, *नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा*। वाराणसी : कृष्णकुमारी देवी (विसं २०३३)।

शाक्य, हेमराज, १०९८, *श्री स्वयम्भू महाचैत्य*। यँ : स्वयम्भू विकास मण्डल।

श्रेष्ठ, प्रयागमान, ११२७, *जयवागीश्वरीया तिसाया धलःपौया अध्ययन*। त्रि.वि., नेपालभाषा केन्द्रीय विभागय् लःल्हाःगु लिपि अनुसन्धान प्रतिवेदन (अप्रकाशित)।

Hamilton, Francis B., 1091, *An Account of the Kingdom of Nepal and of the Territories to This Dominion by the House of Gorkha*. Reprint. New Delhi : Manjushri Publishing House (1971). First Published 1819.

Landon, Perceval, 1096, *Nepal*. Reprint. Kathmandu : Ratna Pustak Bhandar (1976). First Published 1928.

Lienhard, Siegfried, 1094, *Nevarigitimanjari : Religious and Secular Poetry of the Nevars of the Kathmandu Valley*. Stockholm : Almqvist & Wiksell International (1974)

Oldfield, H. Ambrose, 1094, *Sketches from Nepal, Vol. 1*. (Reprint). Delhi : Cosmo Publications (1974). First Published 1880.

Regmi, D. R., 1095, *Modern Nepal, Vol. 2*. Calcutta : Firma K. L. Mukhopadhyay (1975)

Regmi, Jagdish C. (ed.), 1101, Historical and Biographical Dictionary of the Royal Shah Family. *Nepal - Antiquary* : XLI- XLV (1981)

मूल पाठ

महारानी बिज्यालक्ष्मी
(राग बिभास, ताल लं)

महारानी बिज्यालक्ष्मी विदेशन थेनके हल
हेलंगुया परबत चोसं बास रे ॥ धु॥
त स्वयां परबत को स्वयां समुदर
समुदर हुनहुनु हाल रे ॥१॥
लख तोने तुंबाचास आलं याय तपरिस
श्री स्वामीया खबर नेना वना रे ॥२॥
परजाया दया दत चौधरा दयका बिल
महारानी आनन्दन चोन रे ॥३॥
दुख सुख तनका चोना श्री स्वामीया खबर नेना
सति बिज्याय माल धका धाल रे ॥४॥
हेलंगुया परजा भाजु जि सति वने माल
परजाया मिखास खोबि तल रे ॥५॥
अनंनिसें सति बिज्यात बज्रजोगिनी थेनके हल
अन लुँया छलि कथि छायाबिल रे ॥६॥
सक्वदेश्या पंच परमवीरसिं दुवाऱ्या सहितं
अन माईयात बाजन सयका बिज्यात रे ॥७॥
सक्वदेस्या पंच परमान हरिबीरसिं प्रधानया छेँस
अन छेँस मेजमां संके हल रे ॥८॥
अनंनिसें लिहाँ बिज्यात श्री चंगुनारां थ्यनकल
अन दायनाशंख छाया बिल रे ॥९॥
अनंनिसें लिहाँ बिज्यात श्री गुह्यश्वरी थ्यनके हल
अन लुँया छत्र छाया बिल रे ॥१०॥
अनंनिसें लिहाँ बिज्यात श्री पशुपति दरसन यात
अन लुँया च्वामोल छाया बिल रे ॥११॥
अनंनिसें लिहाँ बिज्यात श्री स्वामिया दरसन यात
अन स्वचाक उला पालि भोक पुल रे ॥१२॥
अनंनिसें लिहाँ बिज्यात जयवागीश्वरी थ्यनकल बिज्यात
अन लुभीतया तायो छाया बिल रे ॥१३॥
अनंनिसें लिहाँ बिज्यात ध्वाकापतिं चपरासि तयाबिल
यँ देशे वने मदु धाल रे ॥१४॥
अनंनिसें लिहाँ बिज्यात न्हवंघाट थ्यनकल बिज्यात
अन महारानी नुगल दाया ख्वल रे ॥१५॥
यँ देस्या काजि भारदार जि कायया दरसन मबिउ
उर्जि मदु धका होकुम जुल रे ॥१६॥
वायो जुजु वायो पुता गिरिवानयुद्ध विक्रम साहा
जिगु मुले खचि फेकतुके रे ॥१७॥
वयो पुता मैजु लानिथकुं मुदे भति चोन वायो
छन बबाया कारनसं वने रे ॥१८॥
महारानी बिज्यालक्ष्मी मामयागु ख्वाल स्वया
अन साहेबजुनं मिखास खोबि तल रे ॥१९॥
हाय जुजु हाय पुता परजायात दुख बिय मते
छन राज्य थिर याय फयमाल रे ॥२०॥
महारानी बिज्यालक्ष्मी सिँपँस थाहाँ बिज्यात
महारानीं रामनाम काल रे ॥२१॥
काजी धाय भीमसेन थापा मन्त्री धाय भीमसेन थापा
अकालन छता सियमाल रे ॥२२॥
महारानी स्वर्गवास जुल अन चोको दुनिया दक्वो

मिखास खोबि तया खोल रे ॥२३॥

(कसा:; ११०३: ७८-८०)

English Translation

Queen Bijyalaksmi was brought from outside. She was living on Mount Helamgu. (R)

When she looked upwards, there were mountains. When she looked down, there were waters. The waters were roaring *hunuhunu*. (1)

She had to drink water from earthen vessel, to eat (her little food) from a bowl made of leaves: she has learned the news concerning her husband. (2)

The citizens felt pity. They had erected a *dharmasala*. The Queen dwelled (there) at ease. (3)

Having lived free from care, when she heard the news concerning her husband, she announced, “I must commit sati”. (4)

“Oh gentlemen, subjects of Helamgu, I have to commit *sati*!” The people shed tears. (5)

From there (Bijyalaksmi) set out (in order to commit) sati (and) was brought to (the shrine of) the Vajrayogini. There she gave an offering (to the Goddess) of a stick of gold. (6)

There the chief of the village council and headman of Sakodesa, Virasimha, made people beat drums (in front) of the Mai. (7)

There she was received as a guest in the house of Harivirasimha, the chief of the village council of Sakodesa. (8)

From there she returned (to Kathmandu) and was brought to Camgu–Narayana. There she gave an offering of a conch (which had its mouth on) the right. (9)

From there she returned and was brought to (the shrine of) the holy Guhyesvari. There she gave an offering of an umbrella of gold. (10)

From there she returned and was brought to holy Pasupatinath. There she gave an offering of a chowrie of gold (11)
From there she returned and beheld her (dead) husband: having circumambulated him thrice, she bowed down to his feet. (12)

From there she returned and was brought to (the shrine of) the Jayavagisvari. There she gave an offering of a *tayo* (made) of a golden plate. (13)

From there she returned and posted orderlies at every doorway. “Nobody shall go to Kathmandu”, she said. (14)

From there she returned and was brought to Hnavamghat. There the Queen wept, beating her breast. (15)

“The Kaji and the courtiers of Kathmandu would not allow me to see my (own) son. ‘It is forbidden’, they had said, ‘it is an order’.” (16)

“Come, King, come, my son Girvana Yuddha Vikrama Saha ! I want to seat you on my lap for a little while!” (17)

“Come, my daughter Lanithakum! Come and sit on my lap for a little while! I shall go (to commit *sati*) for the sake of your father.” (18)

There, having looked at the face of his mother Queen Bijyalaksmi, the Heir Apparent shed tears from his eyes. (19)

“Haya, King! Haya, my son! Do not cause trouble to your subjects! May you be able to strengthen your kingdom!” (20)

Queen Bijyalaksmi mounted the wooden pyre. (On her lips) the Queen took the name of Rama. (21)

Bhimasena Thapa was Kaji, Bhimasena Thapa was Prime Minister (at that time). (The Queen) had to die a premature death. (22)

The Queen died. Everyone present shed tears from his eyes. (23)

(Lienhard; 1094: 230-232)